

Sayı : 3

Ekim 1972

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1973

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA KULLANILAN HARB MALZEMESİNİN KAYNAKLARI*

V. J. Parry

Osmanlı ordusuna veya imparatorluğun sınır boyundaki bir kalesine tahsis edilmiş savaş malzemesi çeşitliydi ve karışık nitelikteydi. 1683 te Viyana'ya karşı yapılan seferle ilgili belgeler, Bulgaristan'daki Samokov maden ocaklarından ve diğer yerlerden istenen *âlât-ı âhen*'in yâni demir aletlerin listesini vermektedir: kazmalar, kürekler, çekiçler, baltalar ve çeşitli çiviler - meselâ *meteris kazması*, *ferhadi lâğim kazması*, *bir yüzlü balta*, *iki yüzlü balta*, *kassa mismar kuhle*, *mismar mertek*, *mismar nazlı mertek*, *mismar orta sayış*, *mismar zağra*, *mismar lofça*, *mismar tahta* ve benzerleri (Grzegorzewski, dok. nu. 2 ve 30).

Hiristiyanlar, 1683 de Osmanlılardan Macarların Alba Regalis (Székesfehérvár, Stuhlweissenburg) kalesini feth ettiklerinde, diğer şeyler yanında, çok sayıda top (*colombrine*, *falconetti*, *moschettoni*, *schioffi di Gianizzeri*), epeyce kurşun ve fitil (*micciâ*), bombalar, kumbaralar, tüfek ve pistol mermi sandıkları, yeni fişeklikler, barutluklar, küçük deri torbalar (barut için), hücum esnasında yangın söndürmek için avadanlık (*siringe*), çengeller, mızraklar, çapalar, kürekler, top arabaları, demir araba dingili, tekerlekli arabalar *alla Turca*, kereste, örsler, körük, çiviler, kablolar, halatlar, pamuk yığınaklar, hayvan kılından yapılmış kum torbaları, bakır kazanlar (dolu bir *olio Petroglio* ile beraber), zift, v.b. (Zenarolla, 99-105; ve Fekete, Si-

* Bu yazı ilk defa 1967 temmuzunda Londra Üniversitesine bağlı *The School of Oriental and African Studies*'de Orta Doğu İktisat Tarihi ile ilgili olarak tertip edilen konferansta tebliğ olarak sunulmuştur. Sonra da diğer tebliğlerle birlikte yayımlanmıştır: M.A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, s. 219-229. Burada takdim edilen tercüme, Salih Özbaran tarafından hazırlanmıştır.

yâqat-Schrift, I, 692-8: 1643 tarihli, Macaristan'da Osmanlıların elindeki Eğri(Erlau) kalesinde bulunan mühimmat listesi).

1716 Petervaradin muharebesinde Osmanlıların mağlûbiyetinden sonra Hıristiyanların eline geçen ganimetlerin bir listesinde kurşun, madenî el kumbaraları, fitil, güherçile, at nalları, deve ve öküz kılı, koyun derileri, teberler, tırpanlar, pamuk, yeniçeri barut mahfazaları, gülleleri kızdırmada kullanılan körikler, mühimmat arabaları, keresteden bocurgat aletleri, örsler, top ve havan topları, sığırlar, develer, sürüklemeye yarayan ipler, v.b. bulunmaktadır (*Mon. Hung. Hist., Scriptores*, XXVII, 585-6).

Kaynakların verdiği bilgiler ekseriya kısa ve yarım kalmaktadır. Şöyle ki, (a) Ada (Ada Bazarı) ormanlarından gelen ve yeniçeri tüfenkleri için stok edilen odun (Uzunçarşılı, II, 13, not 2); (b) Buğdan'da 'Resina' ve 'Iskente'den gelen -Türkçe'de 'Sarma Agagdzi' (Sarma Ağacı) denilen sert, iyi cins ve soyulmaz ve Kırım'da tüfek dipçığı için kullanılan- kereste (Peyssonel, I, 114-15); (c) Roman Sirmium'un Pozega ve Sirem bölgelerinden gelen, *top arabaları* için kereste (Uzunçarşılı, II, 99); (d)'li schioppi lunghi che si fabricano in Algier e si chiamano Sciemete'(? karş. Ar. şamata)- yâni Cezayirden getirilen uzun toplar (Minadoi, 350); (e) yeniçeri *cebehanesine* tahsis edilen ve Halep Eyâletinden toplanan *iplik (pamuk ipliği)* (Uzunçarşılı, II, 14, not 1); (f) *top arabaları beygirleri* için keçe (Uzunçarşılı, II, 99); (g) Karadeniz'in güney kıyıları boyunca uzanan yerlerden (Peyssonel, II, 91, 120; Pertusier, 156) ve yine Eflak ve Buğdan'dan (Peyssonel, II, 187, 198; Businello, 96) kenevir; (i) top kalıpları için İstanbul yakınında 'Les Eaux Douces'tan iyi toprak (Silahdar, I, 481; Râşid, I, 205-6; Hammer, *Histoire*, XI, 313); (j) Meriç, Karasu, Vardar ve Salambria nehirleri boylarında devlet kontrolünde yetiştirilen ve Osmanlı ordusuna tedârik edilen piriç (*ET²*, bak. *Filâha*); (k) Irak'ta Kerkük'ten *naft* (Refik, *Madenleri*, 43; yine karş. Evliya Çelebi, V, 201: *naft ve katranlı paçavra*).

Aşağıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere pek çok konuda kaynaklar daha ilginç bilgiler vermektedir :

(1) *Nakil Hayvanları*: Osmanlı ordusunda pekçok kullanılan hayvanlardan sık sık bahis var. Eflak ve Buğdan, Osmanlı toplarını çekmek için kullanılan *bargir*'lerin mühim kaynaklarıydı (Peçevi, II, 152; Refik, *İstanbul Hayâtı (1553-1591)*, 6; yine bak. Silahdar, I, 365 (*alay topları arabalarının bargirleri*), II, 773; Naima, I, 99, IV, 204; Evliya Çelebi, V, 486). Bazı beygirler Erdel'den geliyordu (Hurmuzaki, II/I, 229-30: *onerarios equos*).

Osmanlılar, beygirlere ilâveten, top ve arabaları çekmek için öküz ve

camuzlardan faydalandılar (öküzler: Giese, I, 74 (*her bir topa nice yüz çift öküzler*), Naima, IV, 206; camuslar: Peçevî, II, 411; Evliya Çelebi, V, 136 (*top çeken camusları*), 579 ve VII, 204; Naima, IV, 204). Bir sefer esnasında öküz ve camus gibi yük hayvanları mahallî bölge köylülerinden (ücret ile) kiralanabiliyordu (Naima, I, 99: camuslar Eğri civarındaki bölgelerden istenirdi; yine IV, 206: *reyadan* kiralananan öküzler). Evliya Çelebi (III, 40), Kilikya yöresinde Sultanın hizmetine verilen pek çok camusun yetiştirildiğini kaydeder. Marsigli (II, 64), öküzler için Trakya, Bulgaristan ve Eflak'ı, camuslar için de Bulgaristan, Trakya ve Yunanistan'ı önemli tedarik kaynakları olarak sayıyor.

Kaynaklar diğer tür hayvanlara daha az işaret etmektedir. Peçevî (II, 411), devlete ait deve ve katırları kaydediyor (*balyemez top kal'e-yi gob çeken camus ve miri üstür ve esterî*); yine karş. Marsigli, II, 63-4, deve ve katırlardan, esas olarak Anadolu'da beslenen katırlar en çok takdir edilendi. İstanbul Başbakanlık Arşivinde bulunan bir vesika (*Mühimme 5*, nu. 405, s. 166: 1565 tarihli) Bağdat'ta hazırlanan barut'un Halep'e taşınması için sahra bölge Araplarından develer kiralanmasını Bağdat Beylerbeyine emreden bir hükmü hâvîdir (*Bağdad'dan işlenen ve toplanan barutu Haleb'e göndermek için Ebu Riş'den ücretle develer tedarik etmesi ve Haleb'e göndermesi için Bağdad Beğlerbeğine hüküm*). 'Abu Risha' (karş. al-Azzâwî, *Târîkh al-İrâq*, IV, 242 vd.) 1598-9 yıllarına ait, bir Avrupalı seyyahın tasvirinde de geçmektedir (Trois Relations, 107: 'Aborice est Roy des Arabes qui demeure ordinairement en Mesopotamie - Il avoit un grand haras de chameaux de plusieurs milliers'. 'Aborice'e bu raslantı, Fırat üzerindeki 'Raccha' yakınlarında vuku bulmuştu: *ayni yer*, 106).

(2) *Barut* : (a) *Odun Kömürü* : Osmanlı İmparatorluğunun çoğu yerinde, meselâ Anadolu'nun ve Balkanlar'ın çeşitli yörelerinde bol kereste ve böylece de, barut yapımında olduğu kadar ev ihtiyaçlarında da kullanırlar. Odun kömürü mevcuttu. Kaynaklar kömürü normal yerlerden ziyade nâdir olduğu bölgelerde kaydediyor - yâni İmparatorluk içinde ağaçların bulunmadığı ve kömür ihtiyacını karşılayacak diğer maddelerin olduğu bölgeler (hepsinden önce Arap ülkeleri). Bazı bilgiler, 1800 den az önce ve az sonraki yıllara ait Anadolu, Suriye ve Mısır tasvirlerinden elde edilebilir. Kömür, Türklerin meyvasız ağaç anlamında kullandıkları, Anadolu'nun Kara Ağaç denen bölgesinde yapılıyordu (Arundell, II, 59). Anadolu'da palamut ağacından da elde ediliyordu: 'una specie di cerreto, detto Palmut (Türk. *palamud*), o sia Quercus-Aegylops' (Sestini, 85). Bir kısım kömür Lübnan'da söğüt ağacından (Seetzen, I, 204) ve Suriye'de kavak ağacı (*safsaf*)ndan

imal edilirdi (Burckhardt, 250). Sina Çölü Arapları kömür için normal Arapça kelime *fahm*'ın yerine 'habes' deyimini kullandılar; kömürleri, 'ret-hem' çalı kökünden ve aynı zamanda 'mimosa (seyal)' ve ılgın ağacı (tamaris)ndan elde edilirdi (Burckhardt, 483, 623; *Description*, XVI, 184-5). Mısır'da da kömür ılgın ağacından, akasyadan ve acı bakladan yapılırdı; bu sonuncusu barut için en iyi telâkki edilirdi (*Mémoires sur l'Égypte (Années VI ve VII)*, 34-9 türlü yerler; *Mémoires sur l'Égypte (Années VII-IX)*, III, 47, 86 ve IV, 4, 51-2; *Description*, XVII, 76, 261, 264; Seetzen, III, 381; Shaw, *Ottoman Egypt*, 277-78). Anadolu'daki Keban, Ergani(Ermeni) ve İspiye gibi menbalardaki kömürün hazırlanışı ve sevki ile ilgili pekçok belge vardır (Refik, *Madenleri*, 26-34).

(b) *Kükürt* : Kükürttten bahis pek sık değildir. Lût Gölü civarındaki bölgelerde var olduğunu bir kısım belgeler göstermektedir (Scholz, 130, 133; Irby ve Mangles, 467; Seetzen, I, 305, 311-312, 358, 421; 423 ve II, 302, 336, 337, 352). Kükürtün Van havalisinde de bulunduğu bildirilmektedir (*Mühimme* 112, nu. 135, s. 62 (1571-tarihli) : Erciş ve Ahlat). 1570 tarihli iki belge bir miktar kükürtün Hakkari Beyi Zeynel'den sağlandığını (Refik, *Madenleri*, 7) ve bir miktar kükürtün de İran'dan geldiğini açıklamaktadır (Refik, *Madenleri*, 7 : *ve Kızılbaş vilâyetinden Ercişe küküird toprağı gelir*; *Mühimme* 14, nu. 1063, s. 740: *Erciş kârhanesinde işlenen küküird İrandan geliyor ve buna kara kükürt deniliyordu*). Melos Adası da kükürt kaynaklarını ihtiva ediyordu (Savary des Bruslons, V, 1044; Ferrières-Sauveboeuf, II, 226). Bundan da bir miktar kükürt sağlıyordu (Businello, 96). Daha muahhar kaynaklar küküirdü, Venedik ve Trieste'den Suriye ve Mısır'a ithal edilen normal ticaret maddesi olarak kaydediyorlar (Morana, 23-4; *Mémoires sur l'Égypte (Années VI ve VII)*, 34).

(c) *Güherçile* : Osmanlılar, imparatorluğun pek çok yerinde bulunan güherçile bakımından hiç eksiklik duymadılar. Barut için pek gerekli bu madde yönünden Mısır zengin idi (Evliya Çelebi, X, 494 (Buhayra Sancağı: *ve her kuralarında güherçile ma'deni hasil olur*); yine van Egmont ve Heyman, I, 194-5 ('Saide' Sancağı). Ayrıca karş. Barkan, *Kanunlar*, 356-7, 368-9). Esas üretim merkezleri Yukarı Mısır'da 'Dehechneh' ve Aşağı Mısır'da eski Kahire (*Description*, XVII, 252-3) idi. Eski Kahire'de güherçile önce kaynar sudan geçirilerek incelenirliyordu ve sonra da 'en employant pour mucilage des blancs d'oeuf' (Seetzen, III, 381; *Mémoires sur l'Égypte (Années VI ve VII)*, 34-9).

Güherçile Suriye'de bilhassa Havran ve Leca bölgelerinde pek boldu (Burckhardt, 102, 111, 114-115, 214, 216, 217, 250; Seetzen, I, 305, 311).

Palestin'de (Heyd, 137-8 : Hebron) ve Lübnan'da (Seetzen, I, 204) da bulunurdu. Suriye güherçilesi, çok yüksek kalitesi için belki biraz önemliydi (Alberi, I, 146: Domenico Trevisano'nun raporu, 1554. Yine karşı. *L'Illustre Orbandale*, 113).

Irak ta güherçile bakımından zengindi. Sadece Bağdad'da en azından ondört baruthane vardı (*Mühimme*, 22, nu. 476, s. 244: 1573 tarihli). Keza Basra da güherçile bakımından zengindi (Parsons, 156). Anadolu'ya gelince, başta Niğde, Malatya, Larende, İçel ve Van'ın da olduğu pek çok yerde güherçile vardı (Refik, *Madenleri*, 7-18 türlü yerler; aynı müellif, *Aşiretleri*, 28 ve *İstanbul Hayatı (1553-1591)*, 109; aynı zamanda Evliya Çelebi, III, 191 (Niğde Sancağında Bor) ve Kinneir, 114-15).

Kırım'da esas merkez, güherçileyi Tatar Şirin'den elde edip kullanan Karasu idi (Peyssonel, I, 15, 140-1). Buğdan'daki 'Sorocca' da bir güherçile kaynağı idi (Raicevich, 102-3); Nistor, 167). Balkanlara gelince, genel olarak güherçilenin Selânik, Plovdiv, Manastır, Üsküp ve Temeşvar civarında ve yine Mora'da meselâ Troezenia bölgesinde bulunduğunu söylemek kâfidir (Evliya Çelebi, V, 554, VII, 202; Peyssonel, II, 169; Marriot, 213; Refik, *Madenleri*, 8-9; *Firmans Impériaux*, 109 (nu. 348); *Documents Turcs* (Macedonia), III, 92, IV, 125; Svoronos, 269-70).

(3) *Fitil*: Tüfenkli yeniçeriler ve diğer Osmanlı kuvvetleri arasında kullanılan *fitil*(*fitil otu*), kükürt gibi kolay tutuşan bir şey ile telkin edilen 'bükülmiş pamuk'tan yapılıyordu (Montecuculi-Crisse, III, 31). Pamuk yalnız olarak Mısır ve Suriye'den elde edilirdi (karş. Uzunçarşılı, II, 14, not 1: Haleb Beylerbeyliğinden gelen *iplik*, yâni *pamuk ipliği* ile ilgili kayıt). Fitilin ketenden yapıldığına dair bilgiler de mevcuttur (Evliya Çelebi, VIII, 469), ancak çok iyi tutuşmadığı da meydanda idi (*Firmans Impériaux*, 50-1 (nu. 161, 1811 tarihli): Osmanlı silâhlarında kullanılan fitilin Mısır'dan tedariki yapılamıyordu, 'on a cherché a suppléer a son absence avec du lin égyptien pour les canons balyemez, mais celui-ci ne s'allume pas facilement comme la meche égyptienne'). Kaynaklar diğer tür fitillerden de bahsetmektedir. Lût Gölü civarındaki bir bölgede Arap kabileleri dolma topları için 'Asheyr' veya *ushâr*, yâni Sodom elması denilen bir bitki ipliğinden dokunan bir fitil kullandılar - bu bitkiden elde edilen fitil kolayca yanardı ve bir kayda göre de kükürt ile terkibine lüzum yoktu (Burckhardt, 392; Irby ve Mangles, 450; bu bitki hakkında ayrıca karşı. Norden, III, 29). Ayrıca, Kara Deniz'in kuzey kıyısındaki ülkelerde kullanılan diğer bir çeşit fitilin var olduğuna dair de kayıt vardır: 'dans ces Steps on trouve aussi une espèce

d'herbe, dont les Turcs et les Tartares se servent pour faire leurs meches' (Manstein, *Mémoires Historiques sur la Russie*, 181: sub anno 1736).

(4) *Kurşun*: Osmanlılar savaş alanına epeyce kurşun götürürlerdi. Bu maden birinci plânda tüfenk ve tabanca kurşunu için kullanılırdı. Kurşundan yapılan mühimmat bazen maden ocaklarında dökülürdü (karş. Anhegger, I, 148, 149, II, 298: Kuçanca ve Rudnik'deki maden ocaklarında yapılacak kurşun mermiler hakkında (1566 tarihli) emirler). Öte yandan askerlere, istenilen ölçüdeki parçalara sokulabilecek kurşun kalıpları vermek de usûldendi (Marsigli, II, 15). Kurşun filizleri, meselâ galena (Kurşun sülfid) ekseri gümüşü hâviydi - bu sebepten Osmanlı İmparatorluğundaki gümüş ocakları, genellikle, kurşun çıkarılan esas merkezlerdi. Bu ocaklar arasında en önemlileri Bosna'da Srebrnica ve Olova idi (bu ikincisi bir 'plumbum dulce', yâni yumuşak kurşun kaynağıydı), Sırbistan'da Rudnik, Novo Brdo, Kratovo ve Kuçanca (bu sonuncu isim, Bosna'daki Srebrnica gibi diğer ocaklarla Hıristiyanlar arasında 'plumbum durum', yâni sert kurşunu ile tanınmıştı - Dernschwam (s. 254) de geçen, Sırbistan'dan gelen 'Raczenpley' denen kurşun) ve Yunanistan'da Siderokapsa (Sidre Kapsa) (Anhegger, I, 133-7, 147-67, 178-204; Uzunçarşılı, *Kıbrıs Fetihî*, 285) idi. Kurşun, Anadolu'da gümüş olan ocaklardan (Gümüşhane, Toroslarda 'Bulgar-maden' ve Bozkır gibi), Keban ve Argana veya Ergani (Sestini, 84, 90 vd.) gibi demir ve bakır kaynaklarından da elde edilebiliyordu. İstanbul Başbakanlık Arşivinde, Hakkâri Hâkimi Zeynel Bey'e kurşun tedârîki için emirleri hâvi belgeler vardır (*Mühimme* 14, nu. 646, s. 457, tarihi 1570 ve *Mühimme* 18, nu. 22, s. 99, tarihi 1572). Osmanlılar bir ticaret maddesi olarak da kurşun elde edebiliyorlardı - meselâ Selânik'de İngiliz tüccarlar oldukça iyi tasfiye edilmiş kurşun satıyorlardı (Beaujour, II, 16-17).

(5) *Demir*: Bu madenden, savaş aletlerinden ziyade savaşın gayesine yardımcı olan gereçler yapılırdı - meselâ örsler, at nalları, çiviler, kazmalar, kürekler ve benzerleri. Topların ve silâhların yapımında da kullanılırdı. Bosna'da Banja Luka, Kamengrad, Fojnika, Kreşevo ve Vareş civarlarında; Sırbistan'ın Rudnik ve Kopaonik bölgelerinde; Kuzeybatı Makedonya'da ve Eğridere havzasında; Rodop Dağları arasında ve yine Trakya (Samokovcuk)'da bol demir ocakları vardı. Ayrıca, Yunanistan'da Kavala yakınında Pravişte ve Bulgaristan'da Samakov mühim demir merkezleri idi (Anhegger, I, 138-46, 148-50, 168-73, 204-6, 210-11 ve II, 306-8; Evliya Çelebi, V, 438, 565 ve VI, 128; Refik, *Madenleri*, 9, 16-17; İnan, *Aperçu*, 41-42; Uzunçarşılı, *Kıbrıs Fetihî*, 266, 268, 269; *L'illustre Orbandale*, 113). Bir kaynağa göre, Osmanlı İmparatorluğuna bir miktar demir ('fers de Si-

berie') Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Taganrog ve Azov yoluyla geliyordu (Pertusier, 158). Demir, Anadolu'da da vardı - meselâ Bilecik (Refik, *Madenleri*, 4), Keban (Sestini, 83-84), 'Pendirachi' (*L'Illustré Orbandale*, 113), Kiği (*Tarih Vesikaları*, XI, 325-7; Refik, *Madenleri*, 15, 21, 46) ve diğer yerler. Bunlardan başka bir miktar demir Lübnan'da da bulunuyordu (Volney, II, 400-1; Seetzen, I, 145, 188 vd.; ve Brocchi, III, 187-94, 283-4); Seetzen ve Brocchi, maden ocağı kazmada ve filiz demiri eritmede takibedilen usûlleri teferruatlı olarak veriyorlar). *Memoires de Montecuculi*'de bir pasaj üzerine mütâlaa yürüten Le Comte Turpin de Crissé, 'le fer en Turquie est peut-être moins aigre et plus liant qu'il ne l'est en Hongrie ou dans l'Autriche et les autres Etats de l'Empereur' (Montecuculi-Crissé, III, 92). Ticaret yolları da Osmanlılara epeyce demir getiriyordu - Hollanda ve Livorno yoluyla, Carinthia ve Resina yoluyla (Beaujour, II, 17, 78-9; Pantz, 81; Svoronos, 230). Daha fazla önemi haiz merkezler yalnız ham demir değil aynı zamanda harb mühimmatı da istihsal ediyorlardı - meselâ top gülleri (Uzunçarşılı, II, 47 (*Badoluşka gülleri*); 48 (*şâhî, miyâne ve kolonbor-na yuvarlağı*), 72-88 türlü yerler; ve *EP*², bak. *Barud*, 1063). Seetzen, Şam'da gülle imâlinin 'Hauawîny' - *Havâvîni* denilen bir kavim elinde olduğunu söylüyor (Seetzen, I, 312). Rüzgârın tesirini yenebilmek için Osmanlılar ekseriya mermileri koyun pöstekisine sararlardı; böylece toplarını daha iyi ateşlerlerdi (Montecuculi-Crissé, III, 138: 'ils enveloppent leurs boulets de peaux de moutons... afin de rendre plus justes les coups, qui souvent ne le sont pas à cause du vent qu'on donne au boulet').

(6) *Bakır* : Bakır daha çok (kalaylı olarak) mutfak kapları yapımında lüzumlu idi. En önemli rolü ise top imâlinde idi. Bakır kaynakları Balkanlar'da Sırbistan'ın Kratova ve Majdanek'inde (Evliya Çelebi, V, 565; Anhegger, I, 163, 168), aynı zamanda Bosna'da ve Temaşvar'ın Banat'ında (Refik, *Madenleri*, 49-50; Anhegger, I, 137; Born, 25, 27). Ancak bakır, çoğunlukla Anadolu'dan, en çok ta Küre, Ergani ve Keban gibi ocaklardan sağlanıyordu (*Tarih Vesikaları*, I, 262-82; Refik, *Madenleri*, 9-10, 37, 45-6; Browne, 493; Peyssonel, II, 68, 78, 82-3; Sestini, 83, 90). Trabzon'da onsekizinci yüzyılda, meblâğı 12.000 kentali bulup geçen bakır külçelerinin her yıl sultanın savaş gemisine yüklenip İstanbul'a gönderildiği söylenmektedir (Peyssonel, II, 78). Ancak istihsal, artan yakıt eksikliği nedeniyle kısır kalıyordu. Bir kayda göre bakır filizi, deve ile yedi günlük yolculuktan sonra Sivas'a getiriliyordu; orada eritmek için yeterince yakıt tedârîki yapılabiliyordu. Yine, Diyarbakır üzerindeki Ergani gibi ocaklardaki bakır istihsalı, yüz mil uzaktan gelen odun kömürünün nakline bağlıydı. Aynı kay-

nak, 1799 yılında Doğu Anadolu'daki ocaklardan elde edilen verimin 3-4 milyon okka, yâni 3.750-5.000 ton olduğunu tahmin ediyor (Hawkins, 302 vd., 306). Bir miktar bakır Osmanlılara, Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman tüccarların ilişki kurdukları yerler olan Macaristan'ın Szolnok, Vács ve Debreczen gibi şehirlerinden geliyordu. Bazen bu madenin miktarı küçümsenmeyecek derecedeydi - 1559 yılındaki bir muamelede 882,05 *másza*(kental) olacak kadar yüksekti (Fekete, 323, 330; Blaskovics, 66). Avusturya, onsekizinci yüzyılda, Osmanlı ülkelerine karşı bakır ve demir gibi madenler için tahdidlerini kaldırdı (Beer, 26-7; Srbik, 401-2, 410).

(7) *Kalay* : Osmanlılar'ın devamlı kalaya ihtiyaçları vardı. Kalay, bakır ile karıştırılıp bronz elde edilirdi, bronzdan da top yapılırdı. Öyle anlaşılıyor ki onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda bir miktar kalay Müslümanlar eline Szolnok şehri yoluyla Erdel'den gelmişti (Fekete, 323). İngiltere'den gelen kalay - 1800 civarında - büyük ölçüde Selânik'te satılmıştı. Sıkışık durumlarda kalay İspanya'dan (Amerika'dan gelen yumuşak kalay) veya Bohemia (Schlakenwald) ve Saxon (Altenberg) ocaklarından temin edilirdi (Beaujour, II, 14-15).

Askerî ikmâlin devamlı bir kaynağı, savaş kaçakçılığında Hıristiyan âleminden İslâm dünyasına yapılan gayri kanûnî ticaret idi. Hıristiyan Kilisesinin kanunu, kâfir ile savaşta işe yarayacak malzeme ticareti yapmayı uzun zaman önce men etmişti. Papanın Emirnamesi *In Cena Domini*'nin bir maddesi Müslümanlara at, silâh, demir, kalay, bakır, kükürt, güherçile ve benzerleri ile gemicilik için elzem olan halat ve kereste götüren bütün Hıristiyanları afaroz ile tehdit ediyordu (*Bulla In Cena Domini*, 1527 (Clement VII zamanında) : 'equos, arma, ferrum, filum ferri, stannum, aera, bandaraspam, aurichalcum, sulfur, salnitrum, et omnia alia ad faciendum artelarias opportuna... necnon funes et alia rei nauticae necessaria lignamina'. Ayrıca karşı. Raynaldus, *Annales Ecclesiastici*, XVIII, 294 (1444 tarihli, Osmanlı Türklerine savaş malzemesi nakline karşı Eugenius IV'un bir emirnamesi) ve, genel olarak, Pfaff, 'Abendmahlsbulle', türlü yerler). Avusturyalı Arşidük Ferdinand'ın 1544 yılına ait bir emrinde Osmanlılarla erzak, ateşli silâh, barut, güherçile, mızrak, zırh, göğüslük zırhlar, demir, kalay ve kurşun ticaretinin kanun dışı olduğu ilân edilmektedir (Codex Austriacus, I, 248-9 : 'Proviand, Büchsen, Pulver, Saliter, Spiess, Härnisch, Pantzer, Eisen, Zihn, Bley gearbeitet oder ungearbeitet und wass in Summa zu der Währ und Proviandtirung dess Feinds dienstlich ist'). Sık sık yenilenen bu yasakların tesiri pek azdı - Avusturya'nın iktidarına, İspanya, ve Papa'nın gayretine ve Malta Şövalyelerinin kaçakçılığı Akdeniz boyunca

Levant limanlarına taşıyan iyi silâhlanmış gemileri vurma gayretlerine rağmen mühimmatın Osmanlılar'a akması durmadan devam etti.

1571 tarihli bir belge Türkler'e 'miera 100 di stagno'nun 'de ponente', yani batıdan geldiğini ve 'Soyo'daki bir gemide aynı madenden 'miara 25' yüklü bulunduğunu bildiriyor (Sanuto, *Diarii*, XXV, 146). Pfalzgraf bei Rhein, 1520 de Palestin'e haccı sırasında, Fransa ve Cenova bayraklı bir gemiye rastlamıştı; gemi, söylenildiğine göre, Müslümanlar için kaçak harb malzemesi yüklüydü (*Deutsche Pilgerreisen*, 395).

Bilhassa İngilizler -ve sonra da Hollandalılar- Osmanlılarla, harb malzemesinde kendileri için kazançlı bir ticaret yarattılar. 1573 de Livorno'da, kalay, kırık çanlar ve kurşun külçeleriyle yüklü bir İngiliz gemisinden bahsedilmektedir (Braudel, 479: 'deux barils d'étain travaillé... 37 tonneaux de cloches brisées, 5 cloches entières, 380 pains de plomb'). Fransa'nın İstanbul elçisi, de Germigny, 1580 de İngilizlerin Osmanlı Devletine epeyce çelik, kırık heykeller, bronz ve topların dökümü için lüzumlu pirinç madeni getirdiklerini kaydediyor (Charrière, IV, 907, not 1: 'grande quantité d'acier et pièces d'images rompues, d'airain et laiton pour fondre artillerie'). Kırık çanlar ve heykeller şüphesiz ki İngiltere'de *Reformation* devrinde yağmalanmış kiliselerden geldi.

İspanya'nın Londra elçisi Bernardino de Mendoza, efendisi Filip II ye, 1579 yılında bir İngiliz gemisinin 20.000 crown değerinde çubuk kalayı Levant'a götürdüğünü bildirdi (*C.S.P. Spanish (1568-1579)*, 706). Yine 1582 de Mendoza, Filip'e, İngilizler'in gönderdiği ve Osmanlılar'ın 'almost for its weight in gold, the tin being vitally necessary for the casting of guns and the lead for purposes of war'a satın aldığı bir hayli kalay ve kurşundan bahsetti (*C.S.P. Spanish (1580-1586)*, 366).

1605 de Melos'a gelen bir İngiliz gemisi 700 fıçı barut, 1.000 tüfek namlusu, 500 süvari tüfeği, 2.000 kılıç ve dolu bir varil iyi cins altın külçesi yüklüydü (*C.S.P. Venetian (1603-1607)*, 326; ayrıca karş. *EP*, *Bārūd* maddesinde verilen bibliyografya). Diego de Haedo (*Topographia*, 19a), İngilizlerin Kuzey Afrika'ya epeyce kaçak mal götürdüklerine işaret ediyor: demir, kurşun ve bakır ('hierro, plomo, estaño, cobre, peltre, polvora, y paños de toda suerte'); yine Marsilya'dan çeşitli kumaşlar, demir, çelik, güherçile, barut, kükürt, zift ve benzeri ('cotonias para velas, hierro, azero, clavaçon, salitre, polvora, alumbre, azufre, pez'). 1624 de Meclis Lordlarının, İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Thomas Roe'ya gönderdikleri bir mektupta, İngiltere'den Levant'a kalay kaçırıldığından şikâyet edilmektedir (Roe, *Negotiations*, 253-4). Ayrıca 1651 de bir 'bertone inglese'nin 250 demir top

('bombarde di ferro') ile yüklü olduğu ve gece boşaltılıp 'capitan del mare', yâni Kapudan Paşaya teslim edildiğine işaret ediliyor (Dujçeş, *Avvisi*, 159).

Marsilya arşivlerindeki belgeler, Levant'a - krallığın müsaadesiyle - bakır ve çeliğin (Suriye'de Trablus ve Beyrut'a, 1572) ve yine 1553, 1556, 1571, 1582-91 de kalayın (İngilizler Rouen'dan, Almanlar Lyons'dan almışlardı) geldiğine dair bilgiler verirler (*Marseille*, III, 516-21). 1645 yılında İstanbul'da bulunan bir Fransız gemisinde 'polvere e miccio', yâni barut ve fitil vardı (Dujçeş, *Avvisi*, 32). Hollandalıların ise, söylenildiğine göre, İzmir'de yükünü boşaltan gemilerinden birinde 30.000 bomba vardı (Scheit-her, 75).

Kanun dışı olarak yapılan bu alış-veriş sadece işlenmemiş harb malzemesine münhasır kalmıyordu. Silâh, yâni tüfek ve pîstol satışı da kap-sıyordu. Bir Osmanlı belgesi, Palestin'de Safed muhtesibinin Darü'l Harb'dan ateşli silâhlar elde edip Arap kabilelerine sattığından bahsediyor (Heyd, 82-3). Ayrıca, *dalyan tüfenklerinden*, yâni İtalyan tüfenklerinden bahis var (Evlîya Çelebi, V, 115, 205; VI, 322 (dalyan karabına çarhlı boylu tüfenk-ler); VII, 246; VIII, 491; X, 328, 330, 402). Bu tüfenklerin bir kısmı - en azından onsekizinci yüzyılda - Kuzey İtalya'da Brescia'daki silâh fabrika-larından geidi (Beaujour, II, 94-5). Osmanlılara bu tür silâhların gelişi çe-şitli usûllerle olmalıydı. Bir kayda göre Macar tüccarlar silâhlar da dahil yasak malları, arabalarının arabacı oturağında('in den Kutschersitzen') giz-liyorlardı (*Geschichte der Stadt Wien*, IV, 532-3).

Burada bir araya getirilen notlar, karışık - ve çok mühim - bir konu-nun kısa ve tam olmayan bir taslağından başka birşey değildir. Şüphesiz ki İstanbul'daki arşivler, zamanla, bu tebliğde ima edilen pek çok meseleyi ce-vaplandıracaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Die altosmanischen anonymen Chroniken*, ed. F. Giese, Teil I, Berlin 1922; Peçevi, *Tarih*, İstanbul H. 1381-3; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, V, VI (İstanbul H. 1314-18), VII, VIII, X (İstanbul 1928-38); Silahdar, *Tarih*, İstanbul 1928; Na'ima, *Tarih*, İstanbul H. 1281-3; Râsîd, *Tarih*, İstanbul 1282; *Mühimme Defterleri* (referansları, İstanbul Başvelâket Arşivindeki Sayın Turgut Işıksal'ın lütufkârlığına borçluyum); J. Grzegorzewski, *Z Sıdyllatow Rumelijskic epoki wyprawy wiedenskiej Akta Tureckie (Archiwum Naukowe, Dział I., VI/1)*, Lwow 1912; Ahmet Refik, *Anadoluda Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1930; Ayni Müellif, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul 1931; Ayni Müellif, *İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul 1935; *Tarih Vesikaları*, I/4 (1941) ve II/2 (1943); İ.H. Uzunçarşılı 'Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahti) Muharebesi', *Türkiyat Mecmuası*, III, 1935; Ayni Müellif, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, II, Ankara 1944; Ö. L. Barkan, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Cild I, Kanunlar*, İstanbul 1943; L. Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung (Bibliotheca Orientalis Hungarica VII)*, I, Budapest 1955; Abbas al-Azzawi, *Ta'rikh al-Iraq*, IV (1534-1638), Baghdad 1940; M. Sanuto, *I Diarii*, XXV, Venezia 1899; H. Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, ed. F. Babinger (*Studien zur Fuggergeschichte*, 7), München 1923; G.T. Minadoi, *Historia della Guerra fra Turchi e Persiani*, Venice 1594; Diego de Haedo, *Topographia e Historia General de Argel*, Valladolid 1612; *Trois Relations d'Égypte et autres Memoires curieux*, Paris 1651; *L'illustre Orbandale*, Lyon 1662; J.B. Scheither, *Novissima Praxis Militaris*, Braunschweig 1672; G.P. Zenarolla, *Operationi di Leopoldo Primo Imperatore de' Romani sempre Augusto sotto l'anno 1688*, Vienna 1689; *Annales Ecclesiastici... auctore Odorico Raynaldo, Tomus XVIII, Coloniae Agrippinae* 1694; *Codicis Austriaci... Pars Prima (-Secunda)*, Vienna 1704; L.F. Marsigli, *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, La Haye ve Amsterdam 1732; *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, London 1740; *Memoires de Montecuculi... avec les Commentaires de M.le Comte Turpin de Crissé*, Amsterdam ve Leipzig 1770; J.A. van Egmont ve J. Heyman, *Travels through... Asia Minor... Syria, Palestine, Egypt*, 2 vols., London 1759; J. Sevary des Bruslons, *Dictionnaire Universel de Commerce*, V, Copenhague 1765; I. Born, *Travels through the Banat of Temesvar, Transylvania and Hungary in the year 1770* (trans. R.E. Rapse), London 1777; Le Général de Manstein, *Mémoires Historiques, Politiques et Militaires sur la Russie (1727-1744)*, Amsterdam 1771; P. Businello, 'Nachrichten', C.W. Lüdeke, *Beschreibung des Türkischen Reiches, Zweyter Theil*, Leipzig 1778; M.de Peyssonel, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire*, 2 vols., Paris 1787; D. Sestini, *Viaggio da Constantinopoli a Bassora*, Yverdon 1786; C.F.de Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte (1783-1785)*, 2 vols., Paris 1787; J. Raicevich, *Osservazioni Storiche, Naturali e Politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Napoli 1788; Le Comte de Ferrieres-Sauveboeuf, *Mémoires Historiques, Politiques et Geographiques*, 2 vols., Paris 1790; F.L. Norden, *Voyage d'Égypte et de Nubie*, 3 vols., Paris 1795-8; G.A.M. Morana, *Relazione del Commercio d'Aleppo ed altre Scale della Siria e Palestina*, Venice 1799; F. Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grece*, 2

vois., Paris An VII-VIII; *Mémoires sur l'Égypte publiés... dans les Années VI et VII*, Paris An VIII; *Mémoires sur l'Égypte publiés dans les Années VII, VIII et IX*, vol. 3, Paris An X, ve vol. 4, Paris An XI; *Description de l'Égypte*, ikinci ed., Paris 1821-9; W.J. Browne, *Travels in Africa, Egypt and Syria (1792-1798)*, ikinci ed., London 1806; A. Parsons, *Travels in Asia and Africa*, London 1808; J.M. Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan (1813-1814)*, London 1818; J.M.A. Scholz, *Reise in... Egypten, Palastina und Syrien (1820-1821)*, Leipzig ve Sorau 1822; J.L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822; C. Pertusier, *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman*, Paris 1822; C.L. Irby ve J. Mangles, *Travels in Egypt, Nubia, Syria and Asia Minor (1817-1818)*, London 1823; J. Hawkins, 'On the Produce of the Copper Mines of Europe and Asia and particularly those of Armenia', *Transactions of the Royal Geological Society of Cornwall*, III, Penzance, 1828; F.V.J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, 2 vols., London 1834; G.B. Brocchi, *Giornale delle Osservazioni fatte ne' Viaggi in Egitto, nella Siria e nella Nubia*, 5 vols., Bassano 1841-3; U.J. Seetzen, *Reise durch Syrien, Palastina, Phonicien, etc.*, ed. F. Kruse, 3 vols., Berlin 1854-5; *The letters of J.B.S. Marriott*, ed. G.E. Marindin, London 1914; J.von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, trans. J.-J. Hellert, XI, Paris 1838; E. Alberi, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato, serie III*, vol. I. Firenze 1840; E. Charriere, *Négociations de la France dans le Levant*, 4 vols., Paris 1848-60; *Monumenta Hungariae Historica: Scriptores*, XXVII, Budapest 1875; *Deutsche Pilgerreisen*, edd. R. Röhricht ve H. Meisner, Berlin 1880; *Calendar of State Papers, Spanish, 1568-1579* (London 1894 ve *1580-1586* (London 1896); *Calendar of State Papers, Venetian, 1603-1607*) London 1900; E.de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, II/I (1451-1575), Bucuresc 1891; A. Beer, 'Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresa und Josef II', *Archiv für österreichische Geschichte*, LXXXVI/I, Vienna 1898; H.von Srbik, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I bis Maria Theresia*, Vienna 1907; *Geschichte der Stadt Wien*, IV (ed. A. Mayer), Vienna 1911; I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zu Ende des 16. Jahrhunderts*, Czernowitz 1912; K. Pfaff, 'Beiträge zur Geschichte der Abendmahlsbulle vom 16. bis 18. Jahrhundert', *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, XXXVIII, Freiburg im Breisgau 1930; A.von Pantz, 'Die Innerberger Hauptgewerkschaft (1625-1783)', *Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark*, VI/2; *Recueil de Firmans Impériaux Ottomans adressés aux Valis et aux Khédives d'Égypte (1597-1904)*, Cairo 1934; I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa. Documenti sull' Impero Turco nel sec. XVII e sulla Guerra di Candia (Orientalia Christiana Analecta, no. 101)*, Rome 1935; L. Fekete, 'Le Commerce a Bude au temps des Turcs', *Nouvelle Revue de Hongrie*, LV, Budapest 1936; Afet İnan, *Aperçu Général sur l'Histoire Economique de l'Empire Turc-Ottoman*, İstanbul 1941; F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949; R. Collier ve J. Billiard, *Histoire du Commerce de Marseille, III (1480-1599)*, Paris 1951; J. Blaskovics, 'Ein Schreiben des Ofener Defterdar Mustafa an den Hatvaner Mauteinnehmer Derwiş Başa', *Charisteria Orientalia*, edd. Tauer, Kubickova ve Hrbek, Praha 1956; N.G. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIII e siècle*, Paris 1956; *Documents Turcs pour l'Histoire Macédonienne (1809-1817)*, III, Skopje 1955; S.J. Shaw, *The Financial and Administrative Organisation and Development of Ottoman Egypt (1517-1789)*, Princeton, New Jersey, 1962; EI 2, bak. Barud, Filaha, Harb, Hisar.